

ПОЧАТКИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРОФЕСІЙНИХ АРМІЙ: ДЖОН ХОКВУД

© Мацюк І. І., 2014

Досліджено причини появи, становлення та початкові етапи перехідної формації до європейських професійних армій – кондотьєрів і їхніх військ. Особливу увагу приділено діяльності Джона Хоквуда (бл. 1320/1323–1394) – одного з найвідоміших кондотьєрів, який запровадив на італійських землях нові принципи застосування броньованої піхоти, прикритої лучниками та артилерією, випробувані вперше на полях Столітньої війни, а також постійного ведення тактичної і оперативної розвідки та утримання професійних найманих військ.

Ключові слова: перехідна формація, європейська професійна армія.

The article regards forming, reasons of emerging, and initial stages of transitional formation to European professional armies – condottiers and their troops. The main focus is on the activities of John (about 1320/1323–1394). He was one of the most well-known condottiers implementing new principles of armoured infantry employment, covered by archers and artillery, which were first used on the Italian battlefields during 100-years war. Also the article focuses on a constant conduction of tactical and operating reconnaissance, and keeping of professional troops.

Key words: transitional formation, European professional armies.

Актуальність теми дослідження полягає у вивченні історичного досвіду XIV–XV ст., коли перед тогочасними європейськими країнами в умовах кризи лицарських армій під час переходу до професійних найманих армій постали дві головні проблеми: фінансово-економічні та ментально-психологічні фактори, які продовжили цей процес майже на два століття. Врахування цього досвіду дасть змогу уникнути певних помилок і прискорити процес переходу від масової армії, сформованої на основі загальної військової повинності, до професійного війська на цьому етапі.

Мета роботи – дослідити причини появи, становлення та початкові етапи перехідної формації до європейських професійних армій – кондотьєрів і їхніх військ через призму діяльності одного з найвідоміших кондотьєрів Джона Хоквуда. У вітчизняній історіографії проблеми торкалися Л. Кривизюк [1], М. Куцин [2] та Л. Войтович [3], але вони не торкалися діяльності Д. Хоквуда.

Новизна пропонованого дослідження полягає в сукупному аналізі початкових етапів діяльності формувань кондотьєрів, зокрема Джона Хоквуда і його внеску в еволюцію військової справи. Це перше українське дослідження діяльності Джона Хоквуда.

Першим перехідним етапом до професійного найманого війська стали формування *кондотьєрів*, тобто командирів професійних формувань (компаній), які укладали з правителями міст-держав чи князівств *кондотту* (договір про найм на військову службу, який регламентував обов'язки, плату і терміни несення служби). Кондотьєри самі займалися комплектацією, озброєнням і підготовкою своїх формувань. Однією із знакових фігур серед них був Джон Хоквуд (бл. 1320/1323 – 1394), діяльність якого мала великий вплив на структуру, організацію і використання компаній (рот) кондотьєрів в апеннінських державах протягом XIV–XVI ст.

Окремого дослідження, присвяченого Джону Хоквуду, немає і ця розвідка є першою у цій царині. В українській та російській історіографіях цей діяч згадується тільки побіжно, автори зарубіжних досліджень [4] основну увагу приділяли пригодам та драстичним епізодам з життя Джона Хоквуда. Це розглядають також художні твори та пригодницькі фільми, зокрема повість Артура Конан-Дойла “Біла компанія”.

В середні віки озброєння та екіпіровка коштували надзвичайно дорого. На початку IX ст. в армії Карла Великого вартість озброєння одного кінного воїна дорівнювала вартості 45 корів (кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кіннь – 12) [5]. До XIV ст. конструкції озброєння, особливо доспіхів, які стали багаточаровими, постійно ускладнювалися, а їхня вартість, відповідно, зростала [6]. На початку XIV ст. потрібно було вже 100 корів, щоб озброїти одного лицаря. При цьому, крім бойового коня (*destriery*), здатного витримати власні бойові доспіхи (майже такої самої вартості, як доспіхи лицаря), та лицаря в доспіхах з повним набором озброєння, важкий кіннотник мусив мати ще двох коней: для маршу (*гонсін*) та для перевезення обладунку (*coursers*). Витримати в обладунку на марші більше двох годин було не під силу навіть досвідченим і загартованим воїнам. Тому на марші йшли без обладунку на маршових конях (*гонсін*), а бойова охорона змінювалася через кожні дві години, знімаючи доспіхи і пересідаючи з бойового на маршового коня. Підготовка бойового лицарського коня – дестрієра – включала кормлення, догляд, тренування коня і коня з вершником, адаптацію до доспіхів. Це був важкий і дорогий процес, який коштував не менше, ніж підготовка самого лицаря [7]. Посилення бронювання вело до зростання ваги і, відповідно, навантаження на коня. Тому коні підбиралися спеціальної породи, виведеної в результаті селекції – схрещення арабських скакунів і фламандських ваговозів. Ці коні були витривалими в бою, але ресурс їх витривалості був обмежений – до двох–трьох годин. Вони не були здатними на галоп, віддаючи перевагу повільному кроку або бігу риссю. Для кінної атаки їх розганяли на короткій дистанції на рівнинній місцевості, що давало додаткову перевагу від сили інерції при прориві ворожої лінії. Тому для битв обирали рівнини, де ця важка кавалерія могла легко розігнатися, тоді як на пересіченій місцевості виникали проблеми, інколи лицарям навіть доводилося спішуватися і вести коней на поводі [8].

Підготовка лицаря велася з 6–7 років [9]. Потрібно було відповідно харчуватися і фактично щоденно тренуватися, освоюючи володіння зброєю та навички носіння доспіхів. Останні також постійно потрібно було підганяти під фігуру і комплекцію, інакше в бою вони могли не захистити, а, навпаки, пришвидшити травму або загибель. При цьому навіть найдосвідченіші лицарі повинні були постійно підтримувати форму і слідкувати за своєю вагою та комплекцією.

Зрозуміло, що жодні сільські чи міські ополчення не могли виставити таких бійців. Кінний лицар був подібний до танку і в бою посідав місце в ударній лінії, позаду нього займали місця зброєносці. Пажі звично в битвах брали участь лише у виключних випадках. Уся ця свита у кількості 3–20 осіб становила окрему бойову одиницю – *стис*. Так виглядало військо фактично усіх країн тодішньої Європи [10], включаючи і Русь [11]. Від VIII ст. і до початку XIV ст. піхота відіграла допоміжну роль, була нечисленною і не могла протистояти броньованій лицарській кавалерії. Нечисленні підрозділи пращників, лучників та арбалетників не мали зовсім захисного озброєння і мусили залишати поле бою під час кавалерійської атаки. Лицарська служба була довгою і нерідко тривала до 60 років, якщо її не обривали смерть або каліцтво.

Дружинні та ранньофеодальні держави VIII–XIV ст. не мали коштів, щоб озброїти, екіпірувати, підготувати та утримувати лицарську армію. Тому вони вдалися до іншого способу: від часів франкського правителя Карла Мартела (714–741) вони почали роздавати тимчасові земельні володіння, т. з. *бенефіції*. Сільське населення території, де вони знаходилися, було зобов’язане платити їм за користування землею, а також й інші податки, які вони самі і збирали. До того ж держава поклала на них судові функції та оборону території, для чого вони зводили на ній оборонні замки. У цих замках під час небезпеки ховалося також сільське населення округи, яке зобов’язувало брати участь у їх будівництві та ремонті [12]. За отримані надання бенефіціари були зобов’язані з’являтися на службу на заклик свого зверхника (сюзерена) зі своїм списом, озброєні та екіпіровані власним коштом. При цьому термін служби був встановлений конкретно у кожній державі: як

правило, до 2–3 місяців на рік. Під час служби як винагороду лицарі і весь склад їх *списів* отримували військову здобич (найціннішу частину якої становили зняті з убитих і поранених доспіхи, захоплена зброя та коні) і викуп за полонених.

Але *бенефіції* надавалися виключно на час служби, що не влаштовувало самих бенефіціарів. Тому вони домоглися поступової трансформації своїх тимчасових володінь у спадкові *феоди*. За феоди потрібно було нести таку саму службу, як і за бенефіції. При переході феоду у спадок спадкоємець, як *васал*, приносив *оммаж* – присягу на вірність своєму *сюзерену*, обіцяючи нести службу, як її ніс його попередник. Таку саму присягу приносили у разі зміни сюзерена [13]. Був розроблений спеціальний ритуал, але основою присяги була відповідальність перед Богом, як порушника клятви, та перед сюзереном, який лише у цьому випадку міг відібрати феод.

Лицарські списи (3–20 осіб, тобто лицар, кілька зброєносців, пажів, кінних лучників) об'єднувалися у *знамена*. *Знамено* мало від 4–6 до 10–12 списів. *Знамена* зводили у *гуфи*. *Гуф* мав 5–10 *знамен* і налічував від 500 до 1 тисячі воїнів [14]. В італійських землях *списи* склалися з трьох осіб: лицаря (*carolancia*), зброєносця (*piatto*) і пажа (*ragazzo*), причому у бій вступали тільки двоє перших. 25–30 *списів* становили *ескадрон* (*squadri*), якими командували *squadriere*. Рідше ескадрони мали у своєму складі 50 *списів* (150 осіб). Ескадрони ділились на *капральства* по 10 списів. *Капральство* очолювали капрала (*carorali*). Ескадрони об'єднували в *колони* (полки) під командуванням *coloneli* [15].

Знамена і гуфи були тимчасовими підрозділами, феодальне правило (*васал мого васала не мій васал*) робило їх нестійкими. Командири *гуфів*, призначені згідно з місцями у суспільній ієрархії, а не згідно з військовими заслугами і досвідом, рідко визнавали взаємовиручку і взагалі взаємодію [16].

Але найгіршим було те, що служба васалів обмежувалася певною кількістю днів у році. Служити понад встановлений термін васали не бажали, не звертаючи уваги на загальний стан війни, якщо це не загрожувало їм безпосередньо. Першим на таке становище змушені були звернути увагу англійські королі, яких оборона значних континентальних володінь змушувала тримати тут великі континенти з островів. Позиція васалів ставила під загрозу продовження військових операцій. Тому англійський король Генріх II Плантагенет у 1159 р. запровадив для частини васалів новий податок – *щитові гроші* (*scutagium*), сплативши який, вони звільнялися від військової служби за межами свого графства. Початково вони становили фунт стерлінгів (2 марки) від лену, зобов'язаного виставити один *спис* [17].

За ці кошти король отримав можливість формувати незначні континенти латників, озброєних коштом скарбниці. Такі латники набиралися з молодших синів дрібних лицарських родин та дітей слуг-міністеріалів і отримали назву *сержантів* (від *serviens* – слуга, служитель, міністеріали раннього періоду походили з рабів-відпущеників). Крім земельних наділів, вони отримували плату 2–4 пенси в день, залежно від виконання служби (піхота, гарнізон королівського замку чи кінна королівська служба). Земельні наділи вони успадковували як за умови сплати *рельєфу*, розмір їх *щитового податку* погоджувався у кожному конкретному випадку. Зі своїх наділів сержанти не могли купити лицарське озброєння, тому вони разом з молодшими синами дрібних лицарських родин і стали основною базою формування королівських латників, а сержанти з Уельсу – англійських лучників. З XIII ст. *сержанти* отримали можливість переходу за бойові заслуги до розряду лицарства [18].

Англійське королівське військо, на відміну від інших, включало також формації пращників та лучників, яких набирали з вільного населення, переважно фрігольдерів (власників спадкових земельних наділів), в порядку військової повинності згідно з Ассізою про озброєння (*Assize of Arms*) 1181 р. [19]. *Англійський довгий лук* прямим влученням пробивав будь-який лицарський панцир на відстані у 100 кроків. Відсутність захисного озброєння не давала змоги лучникам вести прицільну стрільбу з близької відстані. Як тільки лицарська кавалерія починала свою атаку, лучники повинні були залишати поле, тому їхня ефективність у польовій битві залишалася низькою. Аж під час Столітньої війни англійський король Едуард III вирішив використати ці ефективні формування у польовій битві. Для цього він прикрив їх спішеними латниками, розтававши в бойових порядках у шахматному порядку формації лучників та латників. Але

змусити лицарів битися у пішому порядку було не так просто: менталітет лицарства включав зневагу до піхоти. Тому у битві при Кресі 26 серпня 1346 р. король Едуард III сам став пішим у другій лінії, а його безстрашний спадкоємець Едуард Чорний принц – в першій лінії. Ефективна стрільба на усіх стадіях бою давала змогу англійським лучникам буквально розстрілювати цвіт французького лицарства, яке чисельно переважало англійське військо [20].

Цей успіх означав повернення піхоти на поля битв, чому сприяли також винахід алебарди та її різновидів, вперше застосованих фламандською та шотландською піхотою при Куртре (11 липня 1302 р.) [21] та Баннокберні (23–24 червня 1314 р.) [22].

Італійські міста-комуні, відстоявши своє самоврядування і розширивши прилеглі території, т. з. *контадо*, переживали бурхливий розвиток у всіх сферах. Міжнародна торгівля і ріст виробництва дали змогу швидко накопичити значні фінансові ресурси. Бюргерська верхівка, яка прийшла до влади, усунувши грандів, з яких формувалася лицарська кавалерія, домігшись знесення їхніх замків і переселення до самих міст, вдалася до заміни лицарського війська на формації кондотьєрів. При цьому міста підтримували усі конструктивні новинки в озброєнні та фортифікації, стимулювавши розвиток нових видів озброєння, включаючи вогнепальну зброю.

Першими кондотьєрами стали лицарі-авантюри, які набирали свої формації з охочих людей з різних станів та країн, звертаючи увагу тільки на придатність до військової служби за фізичними даними. Різниця з лицарським військом полягала і в тому, що кожен рядовий зброносець міг авансувати до капітана *компанії*, а останній, як показали подальші приклади, – за сприятливих обставин міг стати герцогом чи іншим правителем з високим титулом.

Перші угоди з кондотьєрами обмежувалися 2–3 місяцями, тобто укладалися на час однієї кампанії. Але в міру зростання потреб у постійній професійній армії з XV ст. терміни угод зросли від 6 місяців до двох років. Капітан *компанії*, яка називалась також *ротою*, уклавши угоду, отримував завдаток в розмірі третини встановленої суми і починав комплектувати або ж доукомплектовувати свою формацію. В середньому на *спис* виділяли до 10 дукатів на місяць. У XV ст. у різних містах-державках уже платили по 8–15 дукатів. Крім того, за штурм міста чи замку належалася окрема плата. *Списи* отримували також частку військової здобичі та викупу за полонених. Договори кондоти передбачали також і викуп полонених. Термін “*солдат*” якраз походить від слова *soldo* – *плата*. Самі капітани-кондотьєри отримували у володіння замки із земельними ленами [23].

Саме у цей бурхливий період і з'явився Джон Хоквуд, якого італійці називали Джованні Акуто (від *l'akuto* – крутий). Він народився бл. 1320–1323 рр. у містечку Сібл Гедінгхам у графстві Ессекс у родині Гілберта де Хоквуда, який був ремісником-чинбарем (дубильником шкіри) та володів земельною ділянкою як фрігольдер. Мав двох братів і чотирьох сестер. Джон був середнім із синів. Старший брат Біл повинен був успадкувати батьківську майстерню, молодший Ніколас став священиком, а Джон повинен був шукати щастя десь на боці. Він пробував стати кравецьким чи шевським підмайстром, але обрав військову кар'єру і з допомогою старшого брата, який оплатив його початкові витрати, пішов в армію короля Едуарда III [24].

Ранні етапи військової кар'єри Джона Хоквуда оповиті легендами. Найпевніше, що він розпочинав рядовим лучником, пізніше став латником, пройшовши шлях від пажа до сержанта, і навіть за бойові заслуги був посвячений у лицарі Едуардом Чорним принцом чи самим королем Едуардом III. За інформацією хроніста Жана Фруассара у битві при Кресі (1346 р.) Джон Хоквуд знаходився у свиті Едуарда Чорного принца і стояв у першій лінії [25]. Схоже, що він також брав участь у битві при Пуатьє (1356 р.), але точних відомостей не збереглося. Під час Столітньої війни він набувався досвіду у формаціях капітанів Джона де Вірі (John de Vere) та Вільяма Богуна (Wilhelm Bohun) [26].

Стрімка кар'єра Джона Хоквуда розпочалася у грудні 1360 р., коли він опинився у складі Великої компанії – формації різноетнічних найманців, які воювали проти папи Інокентія VI, і навіть обложили Авіньйон. З Великої компанії виділилася Біла компанія (англ. White Company, італ. Compagnia bianca del Falco), якій судилося стати найзнаменитішою формацією професійних найманих військ третьої чверті XIV ст. Першим її капітаном був німець Альберт Штерц, а з 1361 р.

(чи аж у 1365 р. [27], хоча у липні 1364 р. у битві під Кашине Хоквуд був повноцінним командиром) капітаном став Джон Хоквуд. Назва *Біла*, на думку дослідників, походить від блискучих посріблених і добре відполірованих лат [28], білих *surcoats* (блуз) [29] чи білого прапора [30]. Колір прапора, схоже, пов'язаний з англійськими геральдичними барвами. В інтернаціональній *Білій компанії* більшість були англійцями – ветеранами Столітньої війни. Їх пізніше називали ще *Compania del Inglesi* [31]. Скарбником компанії був теж англієць Вільям Тори [32]. Крім англійців, валійців та шотландців, до складу компанії входили німці, італійці та угорці [33].

Чисельність *Білої компанії* у 1361 р. становила 3500 кавалеристів та 2 тис. піхотинців, які пересувалися на марші теж на конях [34]. *Списи*, які входили до складу роти, налічували 3 особи: найманці обмежувалися одним зброєносцем, який брав участь у бою, та одним пажем [35]. Ветерани *Білої компанії* залишалися основою його війська впродовж усієї кар'єри Акуто. Причому чисельність його формацій залишалася невеликою: у 1363 р. – 1200 списів (бл. 3 тис. осіб); у 1371 р. – 500 списів (бл. 1500 осіб); у червні 1379 р. – 1000 списів (600 німецьких і 400 англійських); у 1387 р. – 500 латників і 600 лучників [36].

У 1362 р. *Біла компанія* була найнята Джованні II, маркізом невеличкого маркграфства Монферрат, затисненого між Морськими Альпами та р. По і оточеного потужними сусідами: Міланським та Савойським герцогствами. Компанія була передислокована з Провансу у Північну Італію. Маркіз походив з візантійської імператорської династії Палеологів. Ставши імперським вікарієм Італії, він отримав багато італійських володінь за межами маркграфства, зокрема Павію. Але коли Галеаццо II та Бернабо Вісконті, розділивши між собою Міланське герцогство, накинулися на його володіння за межами Монферрату, маркіз найняв *Білу компанію* [37]. Ця війна тривала протягом 1361–1363 рр. Головною військовою силою маркграфа були найманці капітана Джованні Акуто (Джона Хоквуда), які продемонстрували італійській лицарській кавалерії стійкість броньованої піхоти [38], а також переваги англійських луків у поєднанні з артилерією [39]. Маленький Монферрат вистояв: маркграф отримав володіння в області Асті, як компенсацію за Павію.

Білу компанію відразу ж найняла Піза, яка воювала проти Флоренції (1363–1364) [40]. Кульмінацією цієї війни стала битва при Кашине 28 липня 1364 р. Пізанським військом командував Джон Хоквуд, у розпорядженні якого було близько 5 тис. воїнів, в т. ч. 800 ветеранів *Білої компанії*, близько 3 тис. німецьких кінних латників Ханнекена фон Баумгартена та біля 1200 пізанців [41]. Хоквуд успішно розоряв флорентійське *контадо*, здобувши і розграбувавши Прато, Муджелло і Пістойю. Флоренція тим часом найняла до 11 тис. піхоти та 4 тис. лицарів під загальним командуванням кондотьєра Галеотті Малатеста (1299–1385), сеньйора Ріміні і Фано. Г. Малатеста виступив з Кашине у кількох км від Пізи. Противника ніде не було, зате була страшенна спека і солдати не витримували маршу. Немолодий Г. Малатеста відразу ж заснув у палатці, не перевірявши як облаштований табір, а його воїни почали скидати важкі доспіхи і шукати прохолоди у водах Арно. Розуміючи, що його сили значно менші, ніж сили противника, Джон Хоквуд вирішив негайно атакувати розслаблену армію противника, значна частина якої купалася в р. Арно. Для цієї атаки він виділив перевірених англійських ветеранів.

Але Малатеста на дорозі до Пізи виставив флорентійські формації Манно Донаті та Боніфаціо Мутті, підкріплені підрозділом генуезьких арбалетників під командою Річчері Грімальді. Ці сили поспішили прикрити заскочених зненацька флорентійських воїнів, які голими вискакували з води. Хаос, який утворився на полі бою, не давав їм пробитися до прямого зіткнення з противником. Тоді Манно Донаті відступив назад, і обійшовши сутолоку, вдарив по правому фланзі. Спека і розжарені панцири завдавали війську Хоквуда, який чекав поки спаде спека і в обличчя флорентійців подує вітер з моря. Флорентійці тим часом зібрали свою кавалерію, яку очолив граф Енріко ді Монфорте, яка затримала просування німецьких кірасирів. А арбалетники, використовуючи як прикриття зруйновані будівлі, продовжували обстрілювати військо Хоквуда. Зрозумівши, що раптовий наступ провалився, Хоквуд розпочав відводити Білу компанію до абатства Сан-Совіно, щоб зберегти кращі війська. Німецькі кірасири Христіана фон Баумгартена теж почали відступати, а пізанська піхота стала легкою здобиччю переважаючих сил флорентійців. Військо Хоквуда втратило до 1 тис. осіб вбитими і близько 2 тис. полоненими (полонені найманці часто переходили на бік противника).

Шлях на Пізу був відкритий, але Малатеста не ризикнув скористатися своєю перемогою, побоюючись англійців Хоквуда, які засіли в Сан-Совіно [42].

Незважаючи на поразку, Джон Хоквуд проявив у цій битві усі якості доброго полководця: уміння ні на мить не випускати з рук управління боєм, добра і постійна розвідка, вчасна оцінка і відведення з-під удару ядра своїх військ. Епізод атаки пізанців на флорентійців, які вискакують з вод Арно, зобразив Мікельанжело у своїй незавершеній фресці для флорентійської Сеньйорії.

Слава *Білої кампанії* зростала і Джон Хоквуд опинився на службі у колишнього противника міланського герцога Бернабо Вісконті (1365–1372) [43]. У другій битві при Кашіне (1369 р.) йому вдалося розгромити флорентійців, які на цей раз не мали чисельної переваги. Ця перемога забезпечила Бернабо Вісконті здобуття Пізи, також підготоване інженерами, найнятими Джоном Хоквудом. У тому ж році Хоквуд допоміг Перуджі вистояти перед папськими військами, а у 1372 р. очолив міланське військо у війні за спадщину маркграфа Монферрата Джованні II.

Необережно відпустивши Хоквуда, який перейшов на службу до папи Григорія XI (1372–1377), Вісконті відразу ж позбулися військових успіхів. Хоквуд без проблем розгромив Джованні Галеаццо Вісконті у травні 1373 р. у битві при Монтік'ярі поблизу Брешії. Молодий Вісконті мав під рукою більше тисячі списів, включаючи німецьких кірасирів Х. фон Баумгартена, та кілька сотень лучників. У Хоквуда було не більше 600 списів латників, 700 лучників та кілька сот обозної обслуги (*провізіонати*). Але 300 списів латників знаходилися під командуванням Ангерана VII де Кусі графа Бедфорда (1339–1397), зятя англійського короля Едуарда III, який несподівано з'явився у папському війську. Гаряча французька кров цього лицаря ледь не призвела до поразки. Не слухаючи Хоквуда, він кілька разів кидав свої сили в лобові атаки, які завершувалися значними втратами. І у цій ситуації знову холодна голова і розсудливість Хоквуда дозволили врятувати майже безнадійну ситуацію. Його залізна піхота під прикриттям лучників дала можливість де Кусі зібрати рештки своїх сил і організовано відступити на вершину горба, зайнявши кругову оборону. Військо Вісконті зайнялося грабунком їх табору, а недосвідчений Джованні Галеаццо вирішив, що перемога вже здобута. Тим часом Хоквуд перегрупував своє військо і несподівано атакував противника. Джованні Галеаццо не зумів зібрати міланські підрозділи і його самого ледве врятували міланські лицарі, коли він спішений втратив шолом і зламав свого списа, але більше 200 лицарів з міланської еліти потрапили в полон [44].

Папа засипав компліментами графа де Кусі, призначивши його головнокомандувачем, а Хоквуду пообіцяв швидко прислати гроші для розплати з найманцями з розрахунку 20 флоринів на спис. Оцінивши свої сили і добре усвідомлюючи, що його професіонали дармо не воюють, Хоквуд не пішов в Савойю на з'єднання з графом Савойї і герцогом Аоста Амадеєм VI (1343–1383), а відступив до Болонї. Де Кусі мусив з цим погодитися. Амадей VI пробився до Болонї, звідки об'єднане військо рушило до П'яченци, але по дорозі формація Джона Хоквуда, яка так і не отримала платні, пограбувала Мантую та Модену. Лише у серпні 1373 р., коли почалися зливи і розмило дороги, війська папи обложили П'яченцу. Врешті 23 січня 1374 р. де Кусі отримав від папи відпустку до родини і вже не повернувся до Італії [45]. Він помер у Бурсі, потрапивши в полон до султана Баязида після нещасної битви при Нікополі (1396) [46].

Невдовзі папа Григорій XI розв'язав нову війну проти коаліції міст-держав на чолі з Флоренцією, яка увійшла в історію як *Війна Восьми святих* (Guerra degli Otto Santi) (1375–1378) [47]. Хоквуд, як головний кондотьєр папи, був спрямований проти Флоренції. Але папа мав проблеми з фінансами, а наймане військо воює лише, отримуючи регулярно плату. Багата Флоренція запропонувала 130 тис. флоринів відступного, щорічну винагороду у розмірі 600 флоринів і персональну пенсію у 1200 флоринів [48]. Цього виявилось досить, щоби військо Хоквуда не розорювало флорентійське контадо. Але зовсім по-іншому повели себе найманці Хоквуда при здобутті Чезени 1 лютого 1377 р. Папським військом, яке налічувало близько 6 тис. бретонців та англійців, командував легат, кардинал Роберт Женевський. Здобуття міста підготувала інженерна та артилерійська підготовка Хоквуда, формації якого зіграли головну роль у його здобутті. А потім найманці з ініціативи та дозволу кардинала влаштували різню, у якій загинуло до 4 тис. осіб [49]. Цей епізод став одним з найодіозніших у війнах, у яких брали участь кондотьєри.

Історики і сучасники більше звинувачували кардинала Роберта Женевського, незважаючи на те, що він згодом став папою. Прагматик Джон Хоквуд, звичайно, не поворухнув і пальцем, щоб зупинити своїх воєк: можна дискутувати чи це було взагалі можливе. Але у тому ж 1377 р. Хоквуд перейшов на службу до Флоренції [50].

На цьому останньому етапі, на службі у Флоренції (1377–1394, з перервою у 1386–1387 рр., коли він зі своєю формацією перейшов на службу до Падуї) Джон Хоквуд здобув славу кращого командира в Італії [51]. Особливо успішною була його участь як командувача у війні Флоренції проти міланського герцога Джованні Галеаццо Вісконті. Він стояв у 10 милях від Мілана, обороняв Флоренцію та Падую [52].

Битва при Костагнаро (Costagnaro) між Вероною і Падуєю 11 березня 1387 р. була вершиною його військового мистецтва. Військо Падуї, яким номінально командував її правитель граф Франческо Новелло да Каррафа, налічувало більше 8 тис., в т. ч. 600 арбалетників. Але фактичним командувачем був Джон Хоквуд, який привів ще 600 латників і 500 лучників. Верона, союзник міланського герцога, мала 11–16 тис. воїнів під командуванням Джованні Орделафі та Остасіо II да Полента. Події відбувалися за сценарієм Джона Хоквуда, який змусив противника його атакувати за невідповідних обставин і повністю розгромив веронців з мінімальними втратами. Веронці втратили приблизно 800 осіб вбитими, 700 пораненими і близько 4 тис. полоненими та усю артилерію і обоз. У полон потрапили обидва веронські командувачі [53].

У вересні 1391 р. у битві при Тізано Джон Хоквуд змусив потужну міланську армію відступити з Тоскани [54]. Флорентійці вважали його рятівником їхньої держави. Останні роки Джон Хоквуд прожив на віллі в околицях Флоренції. Він помер в ніч з 16 на 17 березня 1394 р. і був похований у базиліці Санта-Кроче. Флоренція збиралася поставити йому пишній надгробок у соборі Санта-Марія дель Фьоре. В соборі зберігається фреска Паоло Учелло (1397–1475) із зображенням цього пам'ятника, який так і не був зведений (1436).

Висновки. Вплив Джона Хоквуда на розвиток військового мистецтва і кондот'єрів в Італії був великий: не зачіпаючи прийнятих до нього основ (списи далі склалися з трьох осіб, з яких в бою брали участь тільки двоє), він запровадив тактику броньованої піхоти [55] (маневри якої прикривали лучники та артилерія [55]), змушуючи за потреби латників вести бій спішеним, але одночасно продовжуючи використовувати стару тактику лицарської кавалерії [56]. Як прагматик і добрий організатор, він довів до досконалості систему контрактів [57] і зобов'язань [58], а також отримання плати і використання відкупів-контрибуцій, нагород і викупів полонених [59] для утримання і постачання свого війська. Він блискуче використовував розвідку, яку проводив постійно в умовах війни, не гребуючи послугами шпигунів [60]. Його успіхам сприяли швидкість маневру [61] (на марші його піхота рухалася на конях), інтелект і військова хитрість, а також військово щастя [62]. Навіть у надзвичайно важких ситуаціях, коли здавалося, що все програно, він зберігав спокій і холоднокрівно рятував те, що можна було врятувати.

Джон Хоквуд не умів писати, його листуванням займалася дружина [62]. Командуючи інтернаціональним військом далеко від Англії, Джон Хоквуд залишався в душі таки англійцем. Англіїці протягом усієї кар'єри складали основу його формацій. У битві при Монтік'ярі він врятував графа де Кусі тільки через те, що той був зятем короля Едуарда III.

Діяльність Джона Хоквуда на добрих 100 років закріпила кондот'єрів як основну військову формацію на італійських теренах.

1. Кривизюк Л. Криза лицарства і початки формування професійного війська // *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів, 2011. – Вип. 10. – С. 369–376. 2. Куцин М. М. Проблема кризи західноєвропейського лицарського війська XIV–XV ст. у сучасній історіографії // *Аналітично-інформаційний журнал “Схід”*. – Донецьк, 2010. – № 7(107). – С. 92–97. Нова та новітня французька історіографія Столітньої війни (1337–1453) // *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки*. – Острог, 2011. – Вип. 17. – С. 139–150;

Криза лицарського війська та початки формування професійних армій у XIV–XV ст.: історіографічний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук – Львів, 2011. – 20 с. 3. Войтович Л. Зародження професійного війська // *Scripta manent: Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів, 2012. – Вип. 21. – С. 164–175; *Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст.* // *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр.* – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 3. – С. 64–79. 4. Leader J. T., Marcotti G. *Sir John Hawkwood Story of a Condottiere*. – London, 1889; Schelle K. *Die Sforza, Bauern, Condottieri, Herzöge. Die Geschichte der Renaissancefamilie*. – Essen, 1980; Trease G. *Die Condottieri. Söldnerführer, Glücksritter und Fürsten der Renaissance*. – München, 1982; Kennet F. *Sir John Hawkwood and the English condottieri in Trecento Italy* // *Renaissance Studies*. – T. 12. 1998. – Vol. 1. – P. 131–148; Balestracci D. *Le armi, I cavalli, l'oro. Giovanni Acuto e i condottieri nell'Italia del Trecento*. – Rome, 2003; Saunders F. S. *Hawkwood: The Diabolical English man*. – London, 2004; Caferro W. *John Hawkwood: An English Mercenary in Fourteenth-Century Italy*. – Baltimore, 2006; Najemy J. M. *A history of Florence 1200–1575*. – Blackwell, 2006. – P. 151–155; Cooper S. *Sir John Hawkwood: Chivalry and the art of War*. – Barnsley, 2008; Gabriello A. *Giovanni Acuto // Note biografiche di Capitani di Guerra e di Condottieri di Ventura operanti in Italia nel 1330–1550*. – 2013. – P. 28–35. 5. Овсінський Ю. *Карл Великий* // Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. *Medium aevum: Середні віки*. – Львів, 2010. – С. 79. 6. Дув.: Kajzer L. *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*. – Wrocław, 1976; Nadolski A. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*. – Wrocław, 1979; Flori J. *L'essor de la chevalerie XI–XII siècles*. – Cenéve, 1986; Nowakowski A. *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*. – Toruń, 1991; De Vries K. *Medieval Military Technology*. – Peterborough, 1992; Barber R. *The Knieght and the Chivalry*. – Woodbridge, 1995; Strickland M. *War and Chivalry*. – Cambridge, 1996; Kaeuper R. W. *Chivalry and Violence in Medieval Europe*. – Oxfod, 2001; Rycerze. *Historia i legenda / Red. naukowy K. B. Bouchard*. – Warszawa, 2010. – S. 73–160. 7. Clark J. *The Medieval Horse and its Equipment, C. 1150–1450*. – Woodbridge, 2004. 8. Funcken L. et Fr. *Le costume, l'armes et les armes au temps de la chevalerie*. – T. 1. – Bruxelles, 1975. – P. 97–123. 9. Clark J. *The Medieval Horse and its Equipment*. – S. 28. 10. Дув.: Hollister C. W. *The Military Organization of Normal England*. – Oxford, 1965; Prestwich J. O. *The Place of War in English The Middle Ages: The English Experience*. – New Hawen, 1996; Reynolds S. *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*. – Oxford, 1994; Collins R. *Charlemagne*. – Toronto, 1998; Bieniak J. *Polskie rycerstwo średniowieczne*. – Kraków, 2002; Makitterick R. *Charlemagne: The Formation of European Identity*. – Cambridge, 2008; Граветт К. *Рыцари. История английского рыцарства 1200–1600*. – М., 2010. 11. Войтович Л. *Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301)*. – Львів, 2014. – С. 13–29, 52–71. 12. Дув.: Ganshof F. L. *Note sur les origins de l'union du benefice avec le vassalité* // *Etudes d'histoire dédiés a la mémoire de Henri Pivenne*. – Bruksela, 1937. – P. 173–197; *Idem. Benefice and vassalage in the Age of Charmagne* // *Cambridge Historical Jornal*. – 1939. – № 6. – P. 147–175; *Idem. Les Liens de vassalité dan la monarchie franque* // *Receuil de la Société Jean Bodin*. – 1958. – T. 1. – P. 153–169; *Idem. Feudalism / Pol. przeł. P.Grierson*. – Londyn, 1964; *Idem. Charmagne et les Institutions de la monarchie franque* // *Karl der Grosse / Red. W.Braunfels*. – Düsseldorf, 1965–1968. – S. 349–393; Van de Kieft C. *De feodale maatschappij der middeleeuwn* // *Bijdragen Medelingen betreffande de geschiednis der Nederlangen*. – Vol. 89. – 1974. – S. 193–211; Brunner O. *"Feodalismus": ein Beitrag zur Begriffsgeschichte* // *Feodalismus / Red. L. Kuchenbuch*. – Frankfurt, 1977. – S. 155–195; Le Goff J. *La Civilisation de l'Occident medieval*. – Paris, 1977. – P. 593–595; Van Caengen R. *Government, Law and Society* // *Cambridge History of Political Thought / Red. J. H. Burns*. – Cambridge, 1988. – P. 174–210; Cammarosano P. *La Struture feudali nell'evoluzione dell'Occidente mediterraneo: note su un colloquio internazionale* // *Studi medievali. Ser. 3*. – Vol. 22. – 1981. – P. 837–869. 13. Blackstone W. *Commentaries on the Laws of England* / Red. J. T. Coleridge. – London, 1825. – P. 44–58; Stephenson C. *The Origins and Nature of the Taille* // *Revue belgeue*. – 1926. – T. 5. – P. 801–870; *Idem. The Origins and significance of Feudalism* // *American Historical revie*. – 1941. – T. 46. – P. 788–812; *Idem. Medieval Feudalism*. New York, 1942; Liberman D. *The Provinse of Legislation Determined*. Cambridge. – 1989. – P. 139–140.

14. Funcken L. et Fr. *Le costume, l'armure et les armes au temps de la chevalerie*. – Tournai, 1977. – P. 132. 15. Разыграев А.В. *Итальянские кондотьеры XIV–XV веков // Сержанти*. – 1997. – № 4. 16. Schulz A. *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*. – Leipzig, 1889. – S. 35–38. 17. Hollister C. W. *The Significance of Scutage Rates in Eleventh- and Twelfth-Century England // English History Review*. – London, 1960. – Vol. 75. – P. 586. 18. Войтович Л. *Зародження професійного війська*. – С. 168–170. 19. Овсінський Ю., Чорний М. *Генріх II Плантагенет // Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum: Середні віки*. – Львів, 2010. – С. 262. 20. Див.: Басовская Н. И. *Проблемы Столетней войны в современной английской и французской историографии / Н. И. Басовская // Средние века*. – 1982. – Вып. 45. – С. 212–224; Руа Ж. Ж. *История рыцарства*. – М., 1996; David T. *Crécy 1346: Triumph of the longbow*. – Oxford, 2000; Брайант А. *Эпоха рыцарства в истории Англии / пер. с англ. Т. В. Королева, М.Г. Муравьева*. – СПб., 2001; *Английские рыцари. 1300–1400 гг. // Солдат. Военно-исторический альманах*. – № 11. – Артемовск, 2002; Берн А. *Битва при Креси. История Столетней войны с 1337 по 1360 год*. – М., 2004; Сушинський Б. *Всесвітня історія лицарства*. – Одеса, 2005; Ayton A., Preston Ph. *The Battle of Crecy, 1346*. – London, 2005; Matthews R. *The Battle of Crecy*. – Spellmount, 2007. 21. Verbruggen J. F. *The Battle of the Golden Spurs: Courtrai, 11 July 1302*. – Woodbridge, 1952; Devries K. *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century: Discipline, Tactics and Technology*. – Woodbridge, 1996; Rogers C. J. *The Age of the Hundred Years War // Keen M. Medieval Warfare: A History*. – Oxford, 1999. – P. 136–160. 22. Mackenzie W. M. *The Battle of Bannockburn: a Study in Mediaeval warfare*. – Glasgow, 1913; Oman Ch. *A History of the Art of War in the Middle Ages*. – London, 1924. – Vol. 2. – P. 103–105; Barrow G. W. S. *Robert Bruce and the Community of the Realm of Scotland*. – Glasgow, 1988; Брайант А. *Эпоха рыцарства в истории Англии*. – М., 2001. – С. 101–104; Reese P. *Bannockburn*. – Edinburgh, 2003; Дугерти М. *Баннокберн, 1314 г. // Девриз К. Великие сражения Средних веков 1000–1500*. – М., 2007. – С. 120–129; Brown C. A. *Bannockburn 1314*. London, 2008. 23. Див.: Ugolini L. *Condottieri d'Italia*. – Milano, 1944. 24. Caferro W. *John Hawkwood*. – P. 38–42. 25. Жан Фруассар. *Хроники 1340–1350 / пер. и прим. М. В. Аникиева*. – СПб., 2012. – С. 297. 26. Tabanelli M. *Giovanni Acuto capitano di ventura*. – Faenza, 1975. – P. 39–41. 27. Mallet M. *Mercenaries and their Masters*. – London, 1974. – P. 39. 28. Caferro W. *John Hawkwood*. – P. 47. 29. *Ibidem*. – P. 47. 30. Balestracci D. *Le armi I cavalli l'oro. Giovanni Acuto e i condottieri nell'Italia del Trecento*. – Roma–Bari, 2003. – P. 41. 31. Caferro W. *John Hawkwood*. – P. 46. 32. *Ibidem*. – P. 75. 33. *Ibidem*. – P. 66. 34. Cooper S. *Sir John Hawkwood: Chivalry and the Art of War*. – Casemate, 2008. – P. 76–77. 35. Caferro W. *John Hawkwood*. – P. 88. 36. Cooper S. *Sir John Hawkwood*. – P. 109–115. 37. Melomi G. *Giovanni II di Monferrato e le Baleari // Nuova Rivista storia*. – Anno 60. – Milano, 1975. – Fasc. 1–2. – P. 105–109; Tateo B. S. *Montfferrat // Volker R. Die grosen Familien Italiens*. – Stuttgart, 1992. – S. 372–377; Testa D. *Storia del Monfferrato*. – Asti, 1996. – P. 59; *Giovanni II di Monferrato // Dizionario Biografico diaeli Italiani*. – Vol. 56. – Roma, 2000. – P. 123–129. 38. Cooper S. *Sir John Hawkwood*. – P. 76. 39. *Ibidem*. – P. 81. 40. *Ibidem*. – P. 25. 41. Sounders F. *Hawkwood: The Diabolical Englishmen*. – London, 2004. – P. 51. 42. Villani Matteo, Villani Filippo et Compagni Dino. *Chronica di Matteo e Filippo Villani con le Vite d'uomini illustri fiorentini*. – Firenze, 1834. – P. 396–397. 43. Cooper S. *Sir John Hawkwood*. – P. 32. 44. Cooper S. *Sir John Hawkwood*. – P. 135. 45. Токман Б. *Загадка XIV века*. – М., 2013. – С. 117–118. 46. Ornato M. *Rèpertoire prosopoghaphique de personnages apparentès á la couronne de France aux XIV-e et XV-e siècle*. Paris, 2001. – P. 133; Устинов В. Г. *Столетняя война и Войны Роз*. – М., 2007. – С. 261–262. 47. Див.: Поздникин А.А. *Война “восемь святых против церкви” (1375–1378) в оценке Поджо Браччолини // Военно-исторические исследования в Поволжье // Нац. исслед. Саратовский гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского*. – Саратов, 2002. – Вып. 5. 48. Urban W. *Medieval Mercenaries*. – 2006. – P. 141–143. 49. Sozzi S. *Breve storia della città di Cesena*. – Cesena, 1973. – P. 102–103; Cooper S. *Sir John Hawkwood*. – P. 37–39. 50. Макьявелли Н. *История Флоренции / пер. Н. Я. Рыковой*. – М., 1987. – С. 129. 51. Cooper S. *Sir John Hawkwood*. – P. 51. 52. *Ibidem*. – P. 47–51. 53. Leader J. T., Marcotti G. *Sir John Howkwood (L'Acuto) story of a condottiere*. – London, 1889. – P. 200–201. 54. Cooper S. *Sir John Hawkwood*. – P. 140. 55. *Ibidem*. – P. 76. 56. *Ibidem*. – P. 81. 57. *Ibidem*. – P. 80. 58. *Ibidem*. – P. 62. 59. *Ibidem*. – P. 69. 60. *Ibidem*. – P. 91–94. 61. *Ibidem*. – P. 151. 62. *Ibidem*. – P. 149. 63. *Ibidem*. – P. 153. 64. Caferro W. *John Hawkwood*. – P. 11.